

Шамшиева М.С.

**ЧҮЙ ТОПОНИМИЯСЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ МОРФЕМИКА
ЖАНА УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ**

Шамшиева М.С.

**ИСТОРИЧЕСКАЯ МОРФЕМИКА ЧУЙСКОЙ ТОПОНИМИИ
И ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ**

M.S. Shamshieva

**HISTORICAL MORPHEME CHUI TOPONYMY AND
THE GREAT SILK ROAD**

УДК: 82.008/11.17 (7.072)

Чүй топонимиясы, башкача айтканда жерге-биздин байыркы аталыштары кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолун чагылдыруу менен бир катарда эле кыргыз лексикасынын негизин толуктап, кыргыз элинин менталдуулугу менен тыгыз байланыштуу экендиги шек туудурбайт. Ошондуктан Чүй топонимиясы, же болбосо Чүй өрөөнүндөгү байыркы катмарга тиешелүү болгон жер-суу аттары экстерриториалдык мүнөзгө ээ болуп, дегеле евразия аймагындагы байыркы номинативдердин катарын түзө алат. Аталган макалада Чүй өрөөнүндөгү байыркы катмарга тиешелүү болгон жер-суу аттарынын тарыхый эволюциясындагы концептуалдык негиз ар тараптан иликтенет.

Негизги сөздөр: Чүй топонимиясы, Улуу Жибек жолу, кыргыз тили, морфемика, тарых, географиялык аймак, тилдик өзгөчөлүк.

Топонимия Чуйской области Кыргызстана, включает в себя, древние архетипы, и в то же время отражает исторический путь кыргызского народа. Поэтому Чуйская топонимия или название земель и рек, которые принадлежат древнему слою Чуйской долины имеет своеобразный экстерриториальный характер и является историческим номинативом в регионе Евразии. В данной статье многосторонне исследованы концептуальные основы исторической эволюции - название земель и рек, которые относятся к древнему слою Чуйской долины.

Ключевые слова: Чуйская топонимия, Великий Шелковый путь, кыргызский язык, морфемика, история, географическая территория, языковая особенность.

Toponymy of Chui province of Kyrgyzstan, including ancient archetypes and at the same time reflects the historical path of the Kyrgyz people. There fore the Chui toponymy or the name of the lands and rivers that belong to the ancient layer of the Chui Valley has a peculiar extraterritorial nature and is ahistorical

nominative in the region Eurasia. In this article, the conceptual foundations of the historical evolution of the name of rivers and lands that relate to the ancient layer of the Chui Valley.

Key words: Chui place names, the Great Silk Road, kyrgyz language, morphemics, history, geographical territory, language peculiarity.

Байыркы кыргыздардын тилин жана аталган доордогу элементтерди өз кучагына камтыган Чүй топонимиясы кыргыз тилиндеги морфемалардын өз ара мыйзам ченемдүү динамикасын, аракетин көрсөтө алат. Мисалы үчүн «йулаг гидрониминин негизинде бир канча форманттык жана гибридик мүнөздөгү топонимдер пайда болгондугу» Чүй топонимиясына да тиешелүү болуп саналат. Ошондой эле окумуштуу аталган кыргыз гидронимиясында арбын жолугуучу гидроформанттын «алгачкы доорлордо башка тилдердин, анын ичинде кытай тилинин, таасири астында **жулаг – чулат – шулат** формасында Сибир аймагынын топонимиясында кенири жолугат. Ошол эле мезгилде Орто Азия чөлкөмүндө иран тилдүү элдердин гидронимиясында да **чубор** жана **чу** «дарыя» маанисинде кездешүү менен азыркы кыргыз тилинде болсо булак тыбыштык бычымында колдонулат» деген оюн билдирет. Бул жерде Чүй гидроними жөнүндө айтылып жаткандыгын байкоо кыйын эмес.

Чүй чөлкөмү кыргыз элинин өткөндөгү тарыхында маанилүү болуп саналган саясий, маданий жана өзгөрүүлөрдүн чордону катрында кызмат кылгын. Ошондой эле аталган географиялык аймакта кыргыз уруулары менен көп кылымдар бою тарыхый-социалдык өнөктөш катарында иран тилиндеги сүйлөгөн элдердин

да жашагандыгы белгилүү. Мындай тарыхый жагдай кыргыз элинин маданиятында жана анын тилинде терен изин калтыргандыгы кадиксиз. Албетте, лингвистикалык факты катарында көптөгөн иран тилдик катмарына тиешелүү топонимдер азыркы күнгө чейин топонимдик жүктү көтөрүүдө. Чүй аймагы географиялык жактан Кыргыз Республикасынын саясий-экономикалык ордосу болуп саналган Бишкек шаарын кучагына алган негизги администрациялык чөлкөм болуп гана чектелбестен, кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый жактан калыптануусуна олуттуу таасирин тийгизе алган тарыхый-лингвистикалык ареал экендиги азыркы мезгилдин алкагында алып караганда деле талашсыз тарыхый чындык. Мындай өзгөчөлүк тарыхый жактан гана эмес, географиялык ландшафты менен да айкын мүнөздөлөт. Сары-Өзөн-Чүйдүн Орто Азиянын гана эмес, жалпы эле Борбордук Азиянын тарыхый-лингвистикалык топографиясынын түптөлүүсүнө негиз болгондугун өз мезгилинде Чыгыштын чыгаан ойчулдары Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын жана кийинчерээк Чокан Валиханов баса белгилешкен. Мындай көз карашты Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын, топонимиясын жана этнографиясын системалуу изилдөөгө алышкан XX к. белгилүү тарыхчылары С.М. Абрамзон, А.Н. Бернштам, В.В. Бартольд тарыхый-археологиялык, этнографиялык жактан тастыктоого жетишкен десек жаңылышпайбыз.

Ошондой эле Чүй боорун тарыхый жана лингвистикалык жактан изилдөөдө белгилүү илимпоз, тарых илимдеринин доктору жана профессор З.Эралиев бараандуу салым кошкон. Чүйдүн тарыхый жана ареалдык мыйзам ченемдүү эволюциясы аталган окумуштуунун изилдөөсүндө чагылдырылган жана негизги жоболор аныкталган. З.Эралиев алгачкылардан болуп Махмуд Кашгаринин лингвистикалык ойлорунун калыптануусуна Чүй топонимиясынын тийгизген таасири бар экендигин белгилеп, чыгыш таануучу Жусуп Баласагындын окумуштуу-инсан катарында калыптануусунда Чүйдүн географиялык жана топографиялык өзгөчөлүгү чоң таасири бергендигин токтолгон. Жусуп Баласагындын аты-жөнү Чүй топонимиясы менен тыгыз байланышкан.

Чүй топонимиясынын Кыргызстандын гана тарыхый лингвистикалык картасын аныктоодогу ролу гана айкындалбастан, жалпы континенттин жана түрк тилдерин тарыхын аныктоодо да орду негиздүү экендигин айтып өтсөк болот. Анткени Чыгыш менен Батышты туташтырган Улуу жибек жолунун көөнөргүс эстелик-

теринин бири болуп орус топонимиясынын патриархы В.А. Никоновдун сөзү менен айтканда «кандай гана граниттен болбосун бекемирээк тарыхтын издерин сактаган» топонимдер саналат. Аталган топонимдер азыркы күнгө дейре фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык маанисин сактап калуу менен бирге илимий потенциалын жоготпостон келет.

Улуу жибек жолунун багытын гана эмес ар бир фрагментин тарыхый чындык катарында негиздөөдө Чүйдүн топонимиясы тарыхый чындык катарында карала тургандыгы тануу кыйын. Анткени топонимдер аркылуу жалпы Жибек Жолу деп аталган экономикалык магистралынын структурасын гана калыбына келтирбестен, Жибек жолу жөн гана багыттык мааниде эмес, жалпы чөлкөмдүн маданий-экономикалык өсүүсүнө түрткү болгон.

Улуу жибек жолунун сегменттерин бириктирүүдө топонимдер ажырагыс звено катары гана кызмат кылып тим болбостон, азыркы күндө изи калбаган тарыхый маанилүү объектилердин схемасын кайрадан калыбына келтирүүдө негиздүү планшет катарында кызмат кылат. Денотаттардын топографиялык планы гана эмес алардын фонетикалык жана семантикалык эволюциясын калыбына келтирүү бир гана түрк урууларынын тилин тарыхын үйрөнүү менен чектелбестен, жалпы адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө олуттуу мааниге ээ. Анткени жер шарынын тарыхында Улуу жибек жолу деген ат менен белгилүү болгон доор биздин планетабыздын бир бөлүгүнүн картографиялык багытын гана аныктабастан, адамзат коомунун бир социалдык-экономикалык өнүгүү формацияларынын мыйзамдуу эволюциясын да так көрсөтөт. Улуу жибек жолунун түзүлүшү коомдогу соода-сатык процессине болгон зарылдык гана эмес, лингвистикалык да зарылдык экендиги мааниге ээ.

Жалпы эле Орто Азиянын кала берсе Борбордук Азиянын тарыхын жана кеңири географиялык чөлкөмдү жердеген калктын тилинин тарыхын изилдөөдө азырынча так концепциялык жагдай байкалбайт. Жалпы эле Борбордук Азиянын анын ичинде Кыргызстандын тарыхында Азияны жердеген түрк урууларынын анын ичинде кыргыз урууларын келгиндер катарында мүнөздөө салтка айланган. Бирок мындай тарыхый жактан тастыкталбаган көз караштын илимий негизи жок экендигин улам барган сайын ачылган, же болбосо табылган археологиялык жана лингвистикалык бекем фактылар далилдөөдө. Ошондой эле жалпы адамзаттын тарыхынын деңгээлине чейин көтөрүп жана

изилдеген белгилүү тарыхчылар Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын, С.М.Абрамзон, И.Петров, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд жана башкалар кыргыз урууларына таандык болгон чөлкөмдө туруктуу жашашкандыгын жана кылымдар бою өзгөртүшпөгөндүгүн эчак эле далилдешкен деп ачык айтсак болот.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе 1990. - С. 479.
2. Атаниязов С. К топонимии Каракумов // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, 1980. - С. 309. (135-140).
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996. - С. 608.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. - Фрунзе 1977. - С. 159.
5. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980. - С. 309.
6. Кожемяко П.Н. К исторической топографии средневековых поселений Чуйской долины // Труды института языков и литературы и института истории. Выпуск 5. - Фрунзе, 1955. - С. 167.
7. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока // Топонимика Востока. - Москва, 1962. - С. 211. (9-15).
8. Шамшиева М.С. Лейлек топонимиясы.
9. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. – Фрунзе, 1959. - С. 246.

Рецензент: к.филол.н. Карыбекова М.